

**ЗБОРНИК РАДОВА
CONFERENCE PAPERS**

80 ГОДИНА ОД ПОГРОМА У ВЕЛИКОЈ РАЦИЈИ
КОРАК ДАЉЕ КА ЗАЈЕДНИЧКОЈ БУДУЋНОСТИ

80 YEARS SINCE THE POGROM IN THE GREAT RAID
A STEP FURTHER TOWARD THE COMMON FUTURE

2022

Покрајински заштитник грађана
Омбудсман

Република Србија
Аутономна Покрајина Војводина
Покрајински заштитник грађана – омбудсман

Матица српска

Научни скуп
80 ГОДИНА ОД ПОГРОМА У ВЕЛИКОЈ РАЦИЈИ
КОРАК ДАЉЕ КА ЗАЈЕДНИЧКОЈ БУДУЋНОСТИ
Зборник радова

Scientific meeting
80 YEARS SINCE THE POGROM IN THE GREAT RAID
A STEP FURTHER TOWARD THE COMMON FUTURE
Conference Papers

Нови Сад, 2022

Научни скуп
80 ГОДИНА ОД ПОГРОМА У ВЕЛИКОЈ РАЦИЈИ
КОРАК ДАЉЕ КА ЗАЈЕДНИЧКОЈ БУДУЋНОСТИ
Зборник радова

Scientific meeting
80 YEARS SINCE THE POGROM IN THE GREAT RAID
A STEP FURTHER TOWARD THE COMMON FUTURE
Conference Papers

ISBN: 978-86-89417-16-6 [ПЗГО]

ISBN: 978-86-7946-386-9 [Матица српска]

Издавачи:

Покрајински заштитник грађана – омбудсман
Матица српска

За издаваче:

Проф. др Зоран Павловић, покрајински заштитник грађана – омбудсман
Проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Уредници:

Проф. др Зоран Павловић, покрајински заштитник грађана – омбудсман
Проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Рецензенти:

Проф. др Слађана Јовановић, Универзитет „УНИОН”, Правни факултет, Београд
Проф. др Божидар Бановић, Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Лектор:

Татјана Пивнички Дринић

Коректор:

Владимир Николић

Дизајн и припрема за штампу:

Ален Шајфар

Штампа:

Аутономна покрајина Војводина, Република Србија,
Управа за заједничке послове покрајинских органа

Година издања: 2022.

Тираж: 100 ком

Ставови изречени у овом зборнику припадају искључиво ауторима и не представљају нужно званичан став покрајинског заштитника грађана – омбудсмана и Матице српске

Проф. др Милана Љубичић¹

Филозофски факултет, Одсек за социологију, Универзитет у Београду

„ЈЕСМО ЛИ НЕЧИЈИ?": ПЕРЦЕПЦИЈА И РЕЦЕПЦИЈА НАРАТИВА О ТРАУМИ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ СЛУШАОЦА

Сажетак: У овом раду се бавимо анализом наратива реципијента високо трауматизујућег садржаја. Причама о траумама свједочио је аутор документарног филма о људима који су као дјеца преживјели страхоте логора Независне Државе Хрватске. Ријеч је о трауми која погађа и колективе жртва и колективе целата, а да би се и једни и други опоравили, неопходно је и да приче о страдању буду испричане, и да постоји спремност да их саслушамо. Но, ова два корака је тешко направити: преживјели има отпор да се поновно сусретне са личном патњом, као што уосталом и слушаоцу може бити мучно да се суочи са таквим људским болом. Слушање трауматизујућег садржаја, ако је судити по налазима студија које су се бавиле овом темом, има капацитет да код реципијента изазове секундарну трауму, посебно уколико је у дужем временском периоду изложен оваквим причама. Једно од питања којим смо се у овој студији бавили је било: да ли је такав исход нужан? Анализа начина на који наш саговорник разумије и емоционално доживљава приче дјецe логораша, упућује на закључак да је он испољио високу резилентност и доживио лични раст и развој, трагајући за смислом такве нечовјечне патње, и проналазећи лична значења у трагедији. С друге стране, иако је исход процеса свједочења причама о страдању у цјелини позитиван, нашег саговорника су недовољно уважавајући друштвени третман страдалника и дезавуисање теме колективне трауме кроз њену политичку (зло)употребу, ставили у ризик од емоционалног сагорјевања.

Кључне ријечи: колективна траума, перцепција, рецепција, свједочење.

¹ Редовни професор. Е-адреса: milanaljubicic@yahoo.com

1. Увод

Савремени свијет је, мада би се очекивало да ствари стоје другачије с обзиром на готово универзалну предидијеленост држава ка заштити права човјека, и данас, као и прије 80 година, суочен са колективним страдањима људи. За тезу да је наше доба – доба извињавања, и да се пред колективном савијешћу нација налази задатак да се суоче са ружном прошлошћу (Nytagodien and Neal 2004), постоји тек мали број доказа. Далеко боље реалност описује обесхрабрујућа процјена изнесена у извјештају *Amnesty International*² која гласи овако: владе (неких?) земаља улажу више новца у порицање тортуре него што настоје да истраже потенцијалне злочине и процесуирају могуће кривце (према: Hernandez-Wolfe 2018). Ријеч је о томе да се системски подржава селективно препознавање или се отворено игнорише страдање људи које је због неког личног или приписаног својства (расне, националне, класне припадности) као небитне жртве означила владајућа већина.

Посебно треба да нас забрине раширеност такве праксе. Томе у прилог свједочи чињеница да није потребан нарочит напор да пронађемо потресне примјере колективне људске патње. Ако се задржимо на „овој нормалности” коју тренутно живимо, угледаћемо узнемирујуће призоре не само кршења људских права (Јовић 2020) већ и системске маргинализације. Оваквом виду опресије су, између осталих, данас изложени и амерички домороци, којима у јеку пандемије није пружена адекватна здравствена помоћ. Таква друштвена небрига и отворени расизам за резултат имају високу смртност³ становништва чији је опстанак и прије глобалне здравствене кризе био угрожен системски (п)одржаном неједнакошћу (видети: Љубичић 2019а).

Чини се да оновремено страдање Индијанаца који су „остављени поред пута” у једној од најзначајнијих демократија савременог свијета, савремени свијет не занима много. Заправо, сва је прилика да грађанина глобалног друштва из летаргије могу тргнути једино политичке елите онда када им је потребна таква врста пажње како би спровеле агенде у којима суштински нема мјеста за емпатију. Искуство говори у прилог овој тврдњи, а ми ћемо се осврнути на два примјера. Ријеч је о геноциду у Руанди и о етничком чишћењу Срба у бившој Социјалистичкој Репу-

² Само у последњих 5 година “Amnesty International” извјештава о присуству тортуре у три четвртине – 141 држави свијета (Доступно на: <https://www.amnesty.org/en/get-involved/stop-torture/>).

³ Стопа смртности становника пацифичких острва, домородаца и Афроамериканаца судећи по извјештају *The Colours of Coronavirus: Covid – 19 deaths by race and ethnicity in the U.S.* (Доступно на: <https://www.apmresearchlab.org/covid/deaths-by-race>) двоструко је или чак и више него двоструко виша у односу на бијелце.

блици Хрватској. Иако се чини да између племена Тутси и њихових комшија – већинског народа Хуту из Руанде, и Срба са Баније, из Лике, са Кордуна, из Славоније и из Далмације и њихових сусједа Хрвата, нема сличности, истина је посве другачија. Наведени догађаји десили су се у невеликом временском размаку: ријеч је о 1994. и 1995. години. У оба случаја присутна је масовност страдања становништва: у Руанди је побијено између 800.000 и 1.000.000 људи (Melvern 2001), а само годину дана касније, маја и августа 1995. са Баније, Лике, Кордуна, Славоније и Далмације протјерано је преко 250.000 жена, дјеце и мушкараца због тога што су по нечем другачији од већине: нису Хуту него Тутси, нису Хрвати него Срби. С друге стране, ове што ове двије трагедије разликује је реакција свјетске јавности. Наиме, масовни егзодус значајне популације једног народа у Централној Европи пред крај XX вијека, који је у потпуности промијенио демографски састав једне државе – остао је непримијеђен и без адекватног вриједносног сагледавања.

Подсјетићемо: масовним прогоном Срба окончано је њихово страдање започето током Другог свјетског рата у Независној Држави Хрватској (у даљем тексту НДХ), када су због своје националне припадности излагани нечовјечном мучењу и убијању од стране својих комшија усташа, по националности Хрвата. Ћутање о колективној трауми које је услиједило по завршетку рата, настављено је и након окончања сукоба између Хрвата и Срба средином деведесетих, уз озбиљне напоре да се изврши ревизија такве кржаве историје (Љубичић 2019б). Одатле не треба да нас чуди дискриминација преосталих Срба у Хрватској којима се уз прећутно слагање власти ускраћују основна људска права – какво је оно на запослење или школовање на свом језику (видети: Љубичић 2020; Понош 2021).

Ипак, треба подвући да негирање масовних злочина који су учињени над припадницима другог народа не само додатно да трауматизира оне који су непосредно били изложени страдању или му свједоче, већ може да има дугорочне посљедице и по читаво друштво (Caterini & Aragona 2020). Залог је мир: како је прошлост тешко бреме, уколико се не препозна вриједност и достојанство оних који су жртве и ако се колективи кроз суочавање с прошлошћу не измире, њихова је и садашњост и будућност неизвјесна (Франовић 2013: 23).

Једини начин да се такав исход избјегне је да се преживјелом дозволи да исприча „причу о својој несрећи” (Sirilnik 2002: 179) и да друштво уважи његово страдање. Нажалост, однос друштава према колективним страдањима најчешће се своди на негирање. Жртва је приморана на ћутање, а оно је „резултат завере културног окружења где сви налазе своју рачуницу” (Sirilnik 2002: 183).

Такав форсирани, одозго наметнути императив тишине или селективног пропуштања преговараних истина у друштвено поље,⁴ не само да омогућавају да и надаље неометано другог исмијавамо, газимо или елиминишемо без осјећања било какве кривице (Sirilnik 2002: 187), већ нам пружа и олакшање тиме што се сувише непријатна и узнемирујућа реалност држи подаље нас.⁵

2. Свједочење наративима о страдању: могуће последице

Да приче преживјелих имају капацитет да нас узнемире, да изазову низ нежељених емоционално психолошких последица код слушаоца, добро је познато (Adams & Riggs 2008; Baum 2012; Harrison & Westwood 2009; Hernandez-Wolfe et al. 2015; Howlett & Collins 2014). Онај који слуша приче о траумама у опасности је од секундарне виктимизације⁶, саосјећајног замора⁷, контратрансфера⁸ и сагоријевања⁹.

Вјероватноћа да ће доћи до побројаних негативних исхода је изразита уколико свједок и сâм има слично трауматично искуство (Adams & Riggs 2008; Bairdi & Krcen 2006; Baum 2012), ако у радном окружењу не налази подршку (Kabunga et al. 2020), уколико је социјално изолован (Killian 2008) и/или гаји одређна увјерења о себи¹⁰ (Adams & Riggs 2008).

⁴ Joas (2018: 44) наводи да је Британска влада тек средином друге деценије 21. вијека пристала да исплати 4000 долара одштете Кенијцима које су током Мау-Мау устанка за независност Кеније 1963. подвргли страшном мучењу. Аутор констатује да је Британија једна од оних земаља која на свом тлу заговора и штити људска права, и у исто вријеме их у својим колонијама најбезочније крши.

⁵ Sirilnik (2002: 184) тврди да су представници француских власти имали негативан став према процесу комеморације жртава Првог свјетског рата. Суштина поруке коју су по овом аутору (2002: 184–185) званичници слали, гласи: „Дабогда поцркали. Ваша патња нам је неподношљива”.

⁶ Најчешће проучавана последица свједочења причама људи трауматизованих свеколиким насиљем, од оног чији су извршиоци најближи чланови породице, па све до политичког терора (Turliuc & Máirean 2012). Свједок преузима симптоме људи чије приче о страдању слуша. То изазива афективне (бијес на примјер), психолошке (смањење енергије, поремећај сна) и емоционалне реакције, какве су намећуће мисли и потреба за појачаном сигурношћу.

⁷ Саосјећајни замор је последица емпатије, која је парадоксално и услов да другог разумијемо. Овај феномен (ноћне море, намећуће мисли, емоционално узбуђење) испољава око половине пружаоца услуга трауматизованима (Kabunga et al. 2020).

⁸ Наступа када терапеут не може да се *одвеже* од идентификације са клијентом, у чијем искуству препознаје свој лични садржај (Harrison & Westwood 2009). У трауматичном контратрансферу терапеут осјећа исти ужас, бијес, немоћ као и његов клијент (Herman 1997, према: Adams & Riggs 2008: 26–27).

⁹ Сагоријевање настаје као последица преоптерећености количином рада и неподдржавајућим окружењем, а испољава се преко емоционалне и физичке исцрпљености (Howlett & Collins 2014), неповезаности са другима и одсуства наде (Hernandez-Wolfe et al. 2015).

¹⁰ На примјер, да преживјелом треба неко снажан да би му држао главу изнад воде (Sirilnik 2002) и да слушалац нипошто не смије показати слабост.

С друге стране, један број аутора пажњу скреће да свједочити причама о трауми код слушаоца за резултат не мора имати само негативне импликације. Наиме, код реципијента садржаја наратива преживјелих, може се јавити и викаријанска резилијентност¹¹ и посттрауматски раст (Engstrom et al. 2008). Оба ова исхода настају као резултат свједочења причама чији су наратори упркос свему испољили високу отпорност и наставили да живе (Hernandez et al. 2007; Hernandez-Wolfe et al. 2015). Engstrom, Hernandez и Gangsei (2008) су тако нашли да су свједоци (психотерапеути) прича о траумама доживјели лични раст и развој под утицајем резилијенце преживјелих. Остали су задивљени:

1. способношћу виктимизованих да и поред свега започну живот испочетка. Један од терапеута то доживљава као чисту љубав, као животну снагу и вели да се тиме „заразио”;
2. храброшћу преживјелих да се суоче са опресијом, иако су знали какав ће исход њиховог поступка бити. Ови су људи хероји, а „част је да будеш са онима који су се сусрели са истинским злом”;
3. недобацивањем значаја живота, тражењем и проналаском смисла, умјешношћу да даду значење трауми и да живе испуњен живот, и поред свега што им се десило.

Надаље, захваљујући причама које су засићене људским болом, свједоци су започели на другачији начин валидирати своје мјесто у заједници и свијету. Тако су неки од њих препознали да живе привилегован живот – нпр. у друштву у којем се поштују људска права. Кроз процес интроспекције, компарирајући своје са невољама својих резилијентних клијената, и примјењујући оно што су научили од њих, постали су фокусиранији на позитивне стране живота и/или емоционално снажнији (Hernandez-Wolfe 2018).

Нађено је и да је у процесу стицања резилијенце и личног раста и развоја свједока од велике помоћи било разумијевање социјалног миљеа у којем живе и раде, као и оног у којем се траума десила (Hernandez-Wolfe et al. 2015). С друге стране, одсуство помирења између целата и жртава, постојање амбивалентних ставова у друштву или негирање страдања, директно су повезани са појавом секундарне трауматизације (Hernandez-Wolfe et al. 2015).

Када је ријеч о нашем друштву, подсећамо да је оно само током последњих 100 година небројено пута било изложено колективном страдању. Но, и поред тога у домаћој литератури нећемо пронаћи много теоријских разматрања и емпиријских студија о преживјелима са искуством такве трауме (видети: Љубичић

¹¹ Резилијентност је по Masten and Coatsworth (1998: према: Hernandez et al. 2007) динамичан процес у којем особа изражава позитивну адаптацију без обзира на искуство недаћа с којим се суочава(ла).

20196), као ни о томе како њихове приче утичу на слушаоце. Да бисмо отворили потоњу тему: како свједочење људским страдањима утиче на реципијенте трауматичног садржаја, анализирали смо наратив једног свједока. О методолошким појединостима студије и налазима биће више ријечи на наредним странама.

3. Методолошки оквир истраживања

Студија је замишљена као анализа наратива човјека који је свједочио причама о страдању. Да разговарамо са И. Ј. одлучили смо због тога што је по природи свог посла – режирао је документрани филм о голготи кроз коју су прошла дјеца у логорима НДХ – био изложен трауматичним причама преживјелих дужи временски период. И. је провео са своја 94 саговорника пет година (2011–2016), документујући њихове приче и дружећи се са овим људима. Тако је снимљено укупно 450 сати материјала које је И. изнова преслушавао током монтаже филма.

Намјерни смо били да заједно са нашим саговорником реконструишемо начине на које он перципира и обрађује свједочанства о људским патњама. Како је искуство релационо: оно настаје у контакту са другима и укључује сасвим одређен контекст, и како подразумијева рефлектовање на прошлост, садашњост и будућност и нужно укључује грађање значења, у анализи нисмо могли избјећи реферисање на друштвени миље и трагање за смислом. Заправо, показаће се да смо и (не)намјеравано дошли до увида о томе шта је све наш саговорник сазнао о себи, о жртвама и о друштвеном контексту свједочећи причама о страдању, какве емоције су такве *истине* код њега пробудиле и какав смисао је дао свом искуству слушања.

Разговор смо осмислили као наративни интервју. Наш саговорник је отворио разговор и ишао у оном правцу у којем је имао потребу да води своју причу. Ми смо га у том погледу слиједили, не прекидајући га. Усмјеравање наратива у другој фази интервјуа тицало се појашњавања детаља прича, и посебно разговора на тему осјећања. Интервју је трајао пет сати, а на крају смо добили дијахрони наратив са мноштвом детаља. Потом смо овај материјал транскрибовали, и на њега примјенили дедуктивну тематску анализу. Користили смо двије предефинисане категорије у анализи. То су: перцепција – *како видим, дефинишем свијет око себе*, и рецепција – *како се осјећам и какво значење дајем искуству слушања*. Све сегменте приче наш је саговорник смјестио у друштвено политички и релациони контекст, што је знатно олакшало трагање за значењем и разумијевањем искуства свједочења.

4. Налази наративне анализе

4.1. Прича прва

Разговор је започео наш саговорник питањем: „Хоћемо ли да причамо?“ Тако су настале двије приче: *Прича прва* и *Прича друга*, чије су заједничке референтне тачке: а) страдање дјецe, и б) *нити* (Вер 2001) помоћу којих је И. водио своје излагање. У обе приче наине, И. нуди своју перцепију страдалника, друштвеног миљеа и своје улоге као свједока, потом разоткрива осјећања која је произвело искуство свједочења, и говори о смислу које је за њега оно имало (рецепција).

Прва прича којој се нисмо надали јер за тај детаљ из И.-ове биографије нисмо ни знали, посвећена је његовом раду са дјецом са Косова и Метохије (у даљем тексту: КиМ). Ријеч је пројекту чији је покровитељ била задужбина једног значајног српског манастира, а иницијатор наш саговорник. Његов мотив да се упусти у такву врсту друштвеног ангажмана је заправо било осјећање да може да помогне људима у енклави, који су у вријеме трајања пројекта (2001–2004) били препуштени углавном сами себи. Сматрао је да мора „да сиђе доле“, иако на КиМ никад прије тога није био, да „извуче децу“ и да их изведе на *слободну територију* – прве године у манастир Студеницу, а наредних у Београд и Бањалуку, гдје су проводили одређени временски период.

Међутим, када је стигао у енклаву, схватио је да је реалност другачија од оног чему се надао. То је била некаква паралелна стварност, у којој су важили другачији, њему с почетка несхватљиви закони. Да би то илустровао, прича о једној, како је сам назива „анегдоти из оклопног возила“. У оклопном возилу КФОР-а¹² је нашао старе новине, и када је стигао на одредиште на КиМ, хтио је да их баци. Међутим, његови домаћини су се и тим старим новинама обрадовали. За њих су оне биле драгоцјене – у њима су нашли вијести, које су их, иако „бајате“, накратко измјестиле из суморне свакодневице. Осим тога, оне су стигле из Србије, а то је имало симболичко значење.

И њихов доносилац И. је, сасвим неочекивано, добио улогу оног који представља државу од које су људи у енклавама, не својом вољом, отцјепљени. За њих је И.-ов долазак био доказ да их „Србија није заборавила“. Због тога су неки нашег саговорника уздизали за спасиоца и заштитника. Мада их је он увјеравао да ствари ипак нису тако једноставне, ова улога га је „пунила енергијом“ и омогућавала му

¹² У то вријеме припадници КФОР-а посјетиоце и житеље су у енклаве довозили у оклопним возилима ради заштитите њихове безбједности. И.-ова је претпоставка да је један од ових путника заборавио своје новине.

да се прилагоди на нове, ванредне околности. „Водио ме је други нерв”, каже о томе, и додаје: „постојала је искрена љубав”.

У енклави му је одмах у очи пала депривација радости и оптимизма и страх којег су дјечи индуковали одрасли. „За дете ништа не значи што је тамо. Оно се плаши страха својих родитеља”, каже. На сличан начин о одсуству страха у тренуцима страдања дјеце говори и Сирилник (2002), и примјећује да је право осјећање преплашености наступало након избављења из трауматичне ситуације.

И И. свједочи о великој узнемирености дјеце након што су изашла из енклаве. Била су неповјерљива око тога куда иду и шта их тамо чека, а посебно их је узнемирио церемонијал дочека на *слободној територији* у манастиру Студеница. Било је много људи који су их сачекали, заједно са братијом манастира, оглашавала су се црквена звона, а сва та свечаност је дјецу изложила великој стрепњи. Млађа дјеца су питала гдје су то стигли: „да ли су оно српске или албанске куће”, и сви су наставили спавати на поду као и у енклави, „због пуцања и бомби”. Ипак, највећи удар на дјецу којем је И. свједочио, тицао се очекивања која су пред њих ставили други без искуства трауме. Од њих се није очекивало да буду сасвим *обична дјеца*, већ „деца с Косова”. „Они су за нас били”, каже И., „егзотичне животиње” од којих се захтијевало да испуне своју улогу жртве. На примјер, када би неком дјетету пришли новинари, оно би одмах „направило (тужну) фацу” и причало шта му се све догодило: како живи његова породица и како се на њих пуца. Дјеца су преузела „идентитет непрекидне жртве”, а на то их је подстицало окружење у које су стигли и које је било разочарано када би примјетило да се „деца радују” – не уклапају у улогу виктимизованих.

Објашњење оваквог императивног очекивања које се ставља пред жртве, нуди Сирилник (2002). Вели да комеморативност намеће обавезу преживјелима да удовољавају очекивањима оних без искуства трауме. Ако жртве не би пристајале да причају онај наратив који се од њих очекује, биле би у опасности да се њихово искуство прогласи или неважним или лажним, а како је свједочити о личној патњи неопходан елемент зацјелења и како траума тражи путеве да се испољи, изнесе ван себе, заустављање тог процеса наноси нови бол. Преживјелима је потребно мило-срђе свједочења, па пристају да говоре према узусима које смо пред њих ставили. И. то сјајно илуструје користећи метафору просјачења: „...ако држиш бебу и пружаш руку, нешто ћеш добити, а ако си нормалан, превидеће те”.

Осим што му је било мучно да свједочи учитавању улоге жртве дјечи, и порицању да су она и поред трауматичног искуства и даље само дјечаци и дјевојчице, наш је саговорник разоткрио и низ других осјећања која је за њега ово искуство имало. Потка на којој су такве емоције настале има двије нити. Прва међу њима

је перцепција односа друштва према овим „људима из кавеза”. Ријеч је о општој небризи, на коју се И. враћа изнова током свог причања и примјеђује је и у одсуству било какве иницијативе шире заједнице и у односу друштва према људима из енклаве. Он „не разумије” како је могуће да „о Косову говоримо као о срцу Србије, а да немамо да нахранимо те људе”. Прича и о томе шта се догодило када се „у енклави појавила лова”. Јавили су се наркоманија и алкохолизам, за које И. сумња да су плански иницирани не би ли се становништво додатно дезоријентисало и о-бесхрабрило да остане код својих кућа. Држава није учинила довољно да их заштити, сматра И. и додаје да је пропуштена прилика да се „уведе ред”. У том, за њега лично поражавајућем исходу, И. налази доказ у нашем друштву одомаћеног резона: „Ред ником не одговара. Прописи су ту да би се прескакали. Ти си паметан кад их кршиш, сналажљив си”. Та „обрнута логика”, која је примјењена и на људе из енклава и коју су они прихватили, вјероватно у недостатку других опција, а која им је само нанијела штету, код И.-а изазива фрустрацију.

С друге стране, код њега је присутно и осјећање кривице. Оно је индуковано:

1. великим очекивањима које су му импутирала људи из енклава, а посебно,
2. неочекиваним прекидом пројекта.

Пројекат је завршен¹³ јер је постојало увјерење код финансијера да постоје друге, насушније потребе од помоћи дјецима са КиМ. Стављен пред свршени чин, И. се осјећа лоше. „Како да те не ухвати грижа савести кад упалиш светло и сетиш се Миљане која нема струју... кад знаш да можеш више и да ниси урадио довољно?“, пита. Његов је доживљај да су дјеца изневјерена, и да су у том учествовали и он и неки неидентификовани други.

И.-ов одговор на немоћ да помогне је био да се „измакне из тога”. Одлучио је да у енклаву „више не силази” јер су „ствари...непоправљиве”, а потом налази и нишу у коју смјешта образложење своје одлуке. „Људи у енклавама знају боље од мене, издржљивији су и јачи, они имају другачију кожу, психу од мене, и не смем да се љутим на било кога, да моралишем”. Даље преговарајући сам са собом, сми-сао патње ових људи и свог послања налази у вјери. За њега људи у енклавама носе

¹³ Када је пројекат угашен, И. је одлучио да заједно са супругом организује литерарне и ликовне курсеве за дјецу из свих основних школа у енклавама. Као резултат тога настале су двије књиге (објављене 2005. и 2006) чији је И. коуредник: „Сањам, а шта ми се догађа” и „Писма из енклава – поздрав са Косова и Метохије”. Писма су писала дјеца својим вршњацима који живе слободније него они, и прилагала цртеже о свом животу. Њихови цртежи су потресна свједочанства о свакодневици коју су живјели – о спаљеним кућама, убијеним људима, о неслободи. Треба посебно подвући да је овај И.-ов ангажман настао као посљедица немогућности да се емоционално удаљи од претходног искуства бивања у енклавама.

Христов лик. Њихова христоликост се огледа у скромности и трпљењу, али их И. одбија видјети као жртве. Образлаже да „нас само ексклузивизам тера да их видимо на такав начин”. На крају приче о дјечи из енклава, наш саговорник, помирен са својом одлуком да „се више никад не упушта у сличне активности на тој територији”, и наизглед ослобођен осјећања кривице, осврће се на то да је давање било узајамно и да је однос био храћив. „Они су мени донели нешто од свог аскетизма, а ја њима нешто од хедонизма”, каже.

4.2. Прича друга

Друга прича коју је наш саговорник отворио тиче се његовог рада на документарном филму о дјечи која су преживјела страхоте усташких логора у НДХ. Прича о њима је *кривудава*: не иде хронолошки, већ се међусобно преплићу прошлост, будућност и овдје и сада, догађаји, људи и емоције.

Свој наратив започиње констатацијом да се од преживјелих очекује да буду жртве и да они настоје да представама нас без таквог искуства страдања, удовоље. У прилог томе говоре ријечи једне И.-ове саговорнице, која га након интревјуа пита: „Нисам вас разочарала? Јесам ли била добра?”

Нити своје приче наставља говорећи о друштвеном односу према преживјелима. „Немамо праве бриге, емпатије, само естрадизација, приказивање... Постоји потреба да се тема о Јасеновцу стави на црвени тепих, под рефлекторе. То је предмет политичког мешетарења, а на преживјеле се гледа као на егзотичне животиње”.

Ми додајемо: и страшни су и непознати. Понекад и непризнати. И о овом искуству И. говори. Реферира на двије тачке. Прва се односи на почетак снимања филма. Његова идеја је била да окупи интервјуере који припадају различитим идеолошким опцијама, под условом да се сложе да се у НДХ десио злочин над цивилима. Како то нису доводили у питање, започети су интревјуи са преживјелима, али је „то све укупно изгледало катастрофално. Свако је вукао на своју страну”, а они који су припадали „другој Србији” нису испољили сензитивност према жртвама, нити им дозволили да испричају своје приче, већ су трагали за доказима злочина. „Где се то десило, где си то видео?” Такво пропитивање није дјеловало подстицајно на људе који су о својим страдањима причали. Позвани да коначно кажу шта им се десило – о томе нису говорили јер их нико није ни питао, нити су сами хтјели узнемиравати своје ближње, па су и они остали у незнању, постали су предмет скоро па истраге.

Друго, за И.-а подједнако болно негирање страдања ових људи десило се након што је филм снимљен. Усљедило је игнорисање и дезавуисање свједочанстава. На примјер, у Бањалуци пројекцију је напустила политичка гарнитура одмах на почетку филма. Присуство званичника на почетку пројекције је био дио њихове политичке презентације, али они нису имали намјеру да чују, посвједоче причама. То што нису дочели крај нити су имали обзира према преживјелима који су изашли на позорницу када је филм завршен, за И.-а је било поражавајуће. Плакао је и када је филм приказиван на РТС-у и када је свједочење о трагедији једне жене и цијеле њене породице прекинуто рекламом. Све је то за њега доказ неуважавања и одсуства друштвене бриге и обзира према страдалницима. Њихове патње заправо имају само употребну вриједност, али иза њих не видимо страдање Човјека.

И. је дубоко увјерен да однос према жртвама мора бити сакралан. То би требала да буде једна врста „меморијалног односа који долази у тишини” и који и јесте био један од мотива због којег се он упустио у овакав пројекат. Други разлози који су га определијели да се бави чувањем сјећања су страдања кроз која је прошла породица његове супруге (у НДХ, а потом и у држави Хрватској током 1990-их), као и то што „живе у насељу у којем нема ниједне куће без неке баке која има исту причу”. Његова је мисао била: „Они ће нестати кроз неко време. Не иде тако!” и на себе је узео задатак да забиљежи њихове приче: „То морам ја, јер нема ко други”.

О томе да ли су и како су приче преживјелих на њега утицале, И. говори тек када је упитан. Вели да свједочење за њега није било трауматично, али да ове приче његова супруга није могла слушати. „За њу је то”, каже И, „било језиво”, вјерујемо због тога што и сама има лично и породично искуство страдања које је дуго времена било чувано као породична тајна.

С друге стране, И. није могао да ове приче до краја „разуме”. Нити се трудио јер „би сишао с ума. Немаш механизам да схватиш како неко може да позива на клање детета”, каже, и вели да је као своје „послање” препознао нужност да буде ту: да документује страхоте и да пронађе одговор на питање како посла свега наћи смисао.

Причу о смислу патње И. отвара констатацијом да своје саговорнике не доживљава као жртве, ни као мученике. То су људи који су имали испуњене животе и поред неописивих страдања кроз која су прошли: причали су о својој дјечи, о својим љубавницама, о својим успјесима и неуспјесима. И. је остао фасциниран колицином резилентности коју ови људи посједују. Због тога за И.-а свједочење њиховим причама представља „додир са небом”. За њега су ови људи „христолози”. Они насупрот свим очекивањима своје целате „не мрзе, и не желе да се свете. Нема

крви. Само ведрина. Лепи су, налик иконама, све је сабрано у том старачком лицу”, каже.

Ипак, И. није сасвим јасно знао како да ухвати њихову „иконичност”. На том путу је лутао: сусрео се са сумњом и наизглед неуспјехом, а једина његова сигурна одлука је била „да филм не буде хорор”.¹⁴ Резоновао је да би приказивање свих ужаса кроз које су ови људи као дјеца пролазили код гледалаца активирало психолошке механизме одбране и да би се они због доживљаја да их преживјели „нападају својом причом и да хоће да им науде говорећи им о свом страдању”, емоционално затворили. Тиме би и сврха читавог пројекта – да се код реципијената пробуди емпатија, била промашена. Тако је настала радна верзија „филма који је питак”, а „који смо екипа која је снимала филм, колеге из света филма и ја оценили као умањивање, као промашај, јер су избегаване страхоте”. И. сада разумије због чега се то десило: и монтажер и он су имали потребу да преживјеле виде на тај начин, „да ублаже реалност”. Овај неуспјех му је тешко пао, али га то није спријечило да материјал поновно монтира. Тако је настао „глобални, а не локални” филм који носи универзалну људску поруку о васкрсењу страдалника – о њиховој жртви и животу који је заснован на љубави, а не на мржњи. На почетку се чује пјесма, а крај је есхатолошки – његови саговорници су насмијани на посљедњој шпици филма, сви добијају имена.

Међутим, начин на који су преживјели и њихове приче третирани у јавном простору И.-а је дубоко повриједио. Херојски чин преживјелих – остати жив упркос свему, бити резилјентан и живјети и даље, и његов лични: снимити доказе ужаса и велике патње и ставити нам то на увид, није наишло на емпатију. „Ниједне новине нису објавиле текст о филму, а да ја нисам молио”, каже. И.-а је посебно погодио изостанак очекиване валидације значаја пројекта, који има ширу друштвену важност.¹⁵ Наиме, током рада на филму, стручно је прикупљена највећа видео-архива усмене историје страдања цивила у НДХ. Чини се као да је све то превиђено. „Брига за друге је лажна”, И.-ов је доживљај.

Због тога сада преиспитује има ли његов ангажман било каквог смисла. Констатује говорећи о себи и својим саговорницима да су „ничији”, и то га чини „преосетљивим”. Да би се одбранио од такве личне повриједе, И. одустаје од рада на наставку документарца. „Сад не могу, нисам сигуран ни за будућност. Немам

¹⁴ То је урадио тако што је класификовао интензитет страдања од 1 до 5, и у највећој мјери искључио оне приче које су спадале у категорију вишу од 3.

¹⁵ Сав снимљени материјал је похрањен у *Malach Centre for Visual History*. (<https://ufal.mff.cuni.cz/malach/en>) у Прагу. И. и његова супруга су одлуку да се видео свједочанства архивирају у овој установи донијели, сматрајући да она обезбјеђује адекватне услове за чување, класификацију и обраду усмене историје о страдању.

доживљај да сам потребан. Сувишан сам, не треба више! Нестала је сакралност, победила је естрада.”

Његов је доживљај да су се сви поиграли са преживјелима и оставили их. Као да их никад није ни било, непризнати су. И.-ов „свет је изгубио. Сви су изгубили”. Разумијемо о чему говори и како се осјећа: одсуство валидирања постојања Другог, слуха, вида и емпатије према страдањима ближњих, не води ка *бољем сутра*, нити ка *сутра* уопште. С резигнацијом о томе говори користећи метафору брода који тоне: док се они у потпалубљу даве, ови се на палуби и даље сунчају. Његова визија будућности је да „нико неће изаћи сув, а неки ће се и подавити”.

5. Осврт на перцепцију и рецепцију двију прича

Анализа двају наратива разоткрива начине на које наш саговорник види, разумије и емоционално се поставља према искуствима страдања. И. нам открива како су свједочење причама и друштвени контекст у којем су наративи о страдању ситуирани на њега утицали. Насупрот очекивањима, налазимо да И. своје саговорнике не доживљава искључиво као жртве. Дјецу из енклава сматра „обичном децом”, али препознаје друштвено очекивање да они буду нека врста „егзотичних животиња” које немају право на радост. То учитавање да „деца са Косова” јесу једино страдалници, И.-а веома љути. Он надаље примјећује да се она конформирају оваквим очекивањима, препричавају митове који су створени о њиховој патњи, рачунајући да не смију изневјерити оне пред којима свједоче о својим невољама. Јер шта би могло да се деси када би дијете испричало своју причу на начин који би био неприхватљив за слушаоца, нпр. да одскаче од стереотипне представе? Оно би и мало доживљај да га свједок не разумије, а разумијевање је залога исцјељења.

Надаље, када је испричана, прича о страдању више није у власништву онога ко је страдање преживио. Сада његов наратив перципира и значења му даје стално промјењиво друштвено окружење. То може бити високо повријеђујуће нарочито када се жртва оптужује да је сама одговорна за своје страдање или онда када се пориче њено трауматично искуство. Права је истина да окружење има селективан и привремен слух за тешке теме – оно се лако престаје интересовати за жртве, не би ли живјело мало удобније, без непријатног осјећања кривице (Sirilnik 2002: 191).

Потоње је управо оно што И.-а и љути и растужује. У истој мјери у којој је задивљен храброшћу дјеце из енклава и сада одраслих људи који су преживјели страхоте дјечјих логора у НДХ, поражен је чињеницом да друштвено окружење не признаје њихове патње нити његов труд да документује страдања и васкрсне ове на такву несрећу високо отпорне људе. Немар друштва, игнорисање, небрига су за И.-

а толико повријеђујући да га спријечавају да истраје на путу даљег свједочења. Једини начин да се наш саговорник заштити од „краха света у којем је победила естрада”, је да се повуче због немоћи да промјени било шта. На дјелу је изгледа емоционална исцрпљеност: друштвени актери нису препознали његово настојање и труд. То доноси и осјећање кривице и усамљености, са којима И. преговара. На крају се одриче личне одговорности за неуражено, за „изневјерену децу”, схватајући да колективна небрига надвисује његова настојања и да он не може побједити.

С друге стране, за И.-а је лично храњива резилијенца преживјелих. Он се диви овим људима који и поред свега не мрзе своје целате и у томе препознаје њихову посебност, христоликост. Лична несрећа није једино што постоји у њиховим животима, већ они своје приче *преду* помоћу мноштва других *нити*. Ево како то чини Остоја, човјек чијим је животом И. посебно дирнут. Причајући с нашим саговорником, Остоја је разоткрио да би прије смрти волио да посјети једно мјесто, и да на њега укаже и другим људима. На И.-ово и наше изненађење, то мјесто није спаљена родитељска кућа, већ је то једна ката „која доказује да је ту некад било Панонско море!” Као да је прастари Паратетис већи од његовог личног страдања!

Наративи преживјелих, и поред страхота које је И. градирао не би ли учињено да буде колико-толико прихватљив нашем уху, говоре о испуњеним животима ових људи, а то је оно што је И.-у омогућило да истраје у задатку свједочења, и да пронађе смисао у свом послању да ове људе васкрсне – да њихове приче о страдању и отпорности сачува од заборавља.

6. Умјесто закључка

Иако постоји слагање да је свједочење причама о страдању предуслов исцјелења жртава и колектива – актера који су до патњи довели, неоспорна је чињеница да се наративи о масовним траумама, уз неке изузетке, настоје утишати и/или каналисати причање тако да оно не изазове nelaгоду како у друштву тако ни у личности слушаоца. Церемонијал свједочења је уподобљен друштвеним очекивањима, а онај чији наратив слушамо, унапријед би морао да се сложи са тиме да ћемо, када он заврши своје причање, прећи на друге теме, као и да ће његова прича добити политичку конотацију, уколико то буде потребно.

У прилог овим процесима свједочи и И. С једне стране га запањују отпорност и умјеће преживјелих да пронађу смисао у свом страдању, а с друге трауматизује присуство друштвене небриге. Како једно храни, тако друго рањава, а И. може једино да се одбрани искључивањем и његовањем резона да „више није потребан” јер зна да би његов напор да „ствари поправи”, био узалудан.

Да сумирано: наш је став да у сусрету са људским патњама не бисмо смјели остати неутрални. Морали бисмо заузети став у вези са опресијом. На крају, сасвим је могуће да ће нас свједочење причама о људском злу трауматизирати, као што уосталом ослобођени гласови преживјелих могу за нас да буду храњиви, нарочито када говоре о отпорности на невоље и о проналаску смисла постојања.

Није ли привилегија свједочити таквом „васкрсењу”, како то лијепо именује И.?

Литература

- Јоас, Х. (2018). *Да ли су људска права западни изум?* Лозница: Карпос.
- Јовић, Д. (2020). „Пандемијска криза и њени изазови за студије безбедности”. *Социолошки преглед*, 3: 471–497.
- Љубичић, М. (2019а). „Друштвени контекст као оквир ретрауматизације и исцјељења жртава колективне траума”. У: Кубурић, З., Зотова, А., Ђумура, Љ. (прир.), *Опраштање и/или заборављање: зборник радова*. Нови Сад: ЦЕИР, 225–244.
- Љубичић, М. (2019б). „Улога политике у истраживањима маргинализованих група. Критичка анализа двију студија о положаки Срба у Хрватској”. *Социолошки преглед*, 53(4): 1709–1741.
- Понош, Т. (2021). *Bulletin #20: Хисторијски ревизионизам, говор мржње и насиље према Србима у 2020*. Загреб: Српско народно вијеће.
- Франовић, И. (2013) *Суочавање с прошлошћу у контексту етнонационализма*. Београд, Сарајево: Центар за ненасилну акцију.
- Adams, A. S. & Riggs, A. S. (2008). “An Exploratory Study of Vicarious Trauma Among Therapist Trainees”. *Training and Education in Professional Psychology*, 2(1): 26–34.
- Bairdi, K. & Kracen, C. A. (2006). “Vicarious traumatization and secondary traumatic stress: A research synthesis”. *Counselling Psychology Quarterly*, 19(2): 181–188.
- Baum, N. (2012). “Trap of Conflicting Needs: Helping Professionals in the Wake of a Shared Traumatic Reality”. *Clinical Social Work Journal*, 40: 37–45.
- Ber, V. (2001). *Socijalni konstrukcionizam*. Београд: Zepter Book World.
- Caterini, M. & Aragona, V. (2020). “Criminal protection of human dignity: Racist ideas, denialism and hate speech in Italian legal order”. In: Pavlović, Z. (ed.), *Yearbook Human Rights Protector. The Right to Human Dignity*. Novi Sad and Belgrade: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, 445–467.
- Engstrom, D., Hernandez, P. Gangsei, D. (2008). “Vicarious Resilience: A Qualitative Investigation Into Its Description”. *Traumatology*, 14(3): 13–21.
- Harrison, L. R. & Westwood J. M. (2009). “Preventing vicarious traumatization of mental health therapists: Identifying protective practices”. *Psychotherapy Theory, Research, Practice, Training*, 46(2): 203–219.

- Hernandez, P. Gangsei, D., Engstrom, D. (2007). "Vicarious Resilience: A New Concept in Work With Those Who Survive Trauma". *Family Process*, 46(2): 229–241.
- Hernandez-Wolfe, P. (2018). "Vicarious Resilience: A Comprehensive Review". *Revista de Estudios Sociales*, 66: 9–17.
- Hernandez-Wolfe, P., Killian, K., Engstrom, D., Gangsei, D. (2015). "Vicarious Resilience, Vicarious Trauma, and Awareness of Equity in Trauma Work". *Journal of Humanistic Psychology*, 55(2): 153–172.
- Howlett, L. S. & Collins, A. (2014). "Vicarious traumatization: risk and resilience among crisis support volunteers in a community organization". *South African Journal of Psychology*, 44(2): 180–190.
- Kabunga, A., Anyolitho, M. K., Betty, A. (2020). "Emotional intelligence and compassion fatigue among psychotherapists in selected districts of Northern Uganda". *South African Journal of Psychology*, 50(3): 359–370.
- Killian D. K. (2008). "Helping Till It Hurts? A Multimethod Study of Compassion Fatigue, Burnout, and Self-Care in Clinicians Working With Trauma Survivors". *Traumatology*, 14: 32–44.
- Ljubičić, M. (2019b). "The right to dignity in practice: A case study on the social position of Serbs in Croatia". In: Pavlović, Z. (ed.), *Yearbook Human Rights Protector. The Right to Human Dignity*. Novi Sad & Belgrade: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, 405–421.
- Melvern, L. (2001). "Missing the story: The media and the Rwandan genocide". *Contemporary Security Policy*, 22(3): 91–106.
- Nytagodien, R. & Neal, A. (2004). "Collective trauma, apologies, and the politics of memory". *Journal of Human Rights*, 3(4): 465–475.
- Sirilnik, B. (2002). *Срећа у несрећу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Turluc, M. N. & Măirean, C. (2012). "A correlational study of the relationships between coping strategies and vicarious trauma beliefs". *Annals of the Al. I. Cuza University, Psychology Series*, 21(2): 59–77.

Електронски извори

- The Colours of Coronavirus: Covid – 19 deaths by race and ethnicity in the U.S. Доступно на: <https://www.apmresearchlab.org/covid/deaths-by-race>. Приступљено: 10.11.2021.
- Torture: A global crisis*. Доступно: <https://www.amnesty.org/en/get-involved/stop-torture/>. Приступљено: 10.11.2021.

Prof. Milana Ljubičić, PhD¹⁶

University of Belgrade,

Faculty of Philosophy, Department of Sociology

ARE WE SOMEONE'S? PERCEPTION AND RECEPTION OF TRAUMA NARRATIVES FROM THE LISTENER'S PERSPECTIVE

Summary: In this paper, we deal with a qualitative analysis of the narrative of man who witnessed stories of suffering. The witness is the author of a documentary film about people who survived the horrors of the concentration camps of the Independent State of Croatia as children. It is a matter of collective trauma, which affects both victims and executioners, and in order for both of them to recover, the stories of suffering must be told, and we must be ready to listen to them. However, these two steps are complex to deal with: it is difficult for a survivor to face personal suffering, just as it can be for a listener to face human pain. Traumatic content, judging by the findings of studies that have dealt with this topic, can cause secondary trauma to the recipient, who receives such stories over a long period. One of the questions we addressed in this study was whether such an outcome was necessary. An analysis of how our interviewee perceives, understands, and emotionally experiences the stories of traumatized children, reveals the growth of his resilience under the influence of the narrative of suffering. The outcome of testifying to such stories is generally positive, on the one hand. On the other, inadequate social treatment and disavowing the topic of collective trauma through its political misuse led to emotional exhaustion in our interviewee.

Keywords: Collective trauma, perception, reception, testimony.

¹⁶ Full professor. E-mail: milanaljubicic@yahoo.com

